

Буяшенко В.В. (Київ)

НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ УКРАЇНЦІВ: ПРОБЛЕМА САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ

Стаття є спробою аналізу проблеми самоідентифікації представниками сучасного українського суспільства на основі хабермасівської дворівневої моделі розуміння соціуму як взаємодії життєвого світу і системи в межах єдиного комунікативного простору. Сьогодення характеризується глобалізацією самого життєвого світу, результатом якого виступає втрата колективної і персональної ідентичності.

Питання самоідентифікації актуалізуються в перехідні і конфліктні періоди, коли постає гостра **необхідність** самовизначення – по який бік межі зайняти позицію: залишитися в тенетах «старого і звичного» чи зробити крок у «невизначене майбутнє». Україна як держава зробила крок шляхом оновлення, а чи здійснили цей вибір українці: яким чином вони себе ідентифікують, чи не соромляться свого рабського минулого, чи не лякаються свого вільного майбутнього у світовому гіперпросторі? Саме ці питання роблять проблему самоідентифікації українців складною й неоднозначною. З одного боку, самоідентифікація виступає необхідним елементом інституалізації молоді української державності, а, з іншого, сучасний глобалізований простір, що не обминає українців, розвиває межі будь-якої автономізації і локалізації, що веде до втрати колективної і персональної ідентичності¹. Можливо втрата національної самосвідомості – це не «історична спадщина» зрусифікованих українців, а реальність глобалізованого сьогодення? Можливо національна ідентифікація – це минушина, не варта уваги, а її відсутність – показник поступу сучасного соціуму? Відповіді на ці й подібні питання шукають науковці багатьох сфер як вітчизняної, так і світової науки. Варто згадати пошуки сучасних соціологів – Чичерина Б., Кайзера М., Кляйнеберга М., Свалфорса С.; економістів – Бідзюри І., Василенка М.; правознавців – Кіндратець О., Дегтярьова А., Скрипнюка О.; політологів – Дзюбаня О., Шкляра Л., Карамзіної М., Павленка Р.; психологів – Євтуха В.; філософів – Поповича М., Норта Д., Хабермаса Ю.²

¹ Зимовець Р. Конфлікти та протести у постіндустріальному суспільстві (до питання про актуальність дослідницької парадигми Ю.Хабермаса) // Філософська думка. – 2001. – № 3. – С. 111.

² Чичерин Б.Н. Отношение общества к государству; Кайзер М., Кляйнеберг М. «Евразия» – фантом или реальная модель развития России?; Свалфорс С. Институты, установки и политический выбор // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – № 4; Норт Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К., 2000; Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. – М., 2000; Скрипнюк О. Сучасна правова наука: теоретико-методологічні проблеми розвитку демократичної, правової, соціальної держави і громадянського суспільства України //

Спробуємо знайти відповіді на зазначені питання, для чого конкретизуємо уявлення про ідентифікацію, національну самосвідомість з позиції дещо доповненого, відповідно до реалій сьогодення, дворівневого підходу розуміння процесів у сучасному суспільстві Ю.Хабермаса. Німецький філософ розгортає свій концепт на основі «дворівневої моделі суспільства», згідно з якою соціум це: життєвий світ і одночасно система. Запозичене мислителем у феноменологічній соціології А.Шютца і Т.Лукмана поняття «життєвого світу» було переосмислено під кутом комунікативної теорії. Якщо для представників феноменологічної соціології, життєвий світ – це «сфера значень», що конституюється в свідомості завдяки відповідному «когнітивному стилю», що складає підґрунтя, «схему» досвіду відповідної реальності¹ і відрізняється від інших сфер значень певними рисами досвіду, які роблять цей регіон значень пріоритетним стосовно інших, надаючи йому статусу «вищої реальності». До таких рис відноситься: інтерсуб'єктивність життєвого світу, його практичний характер, він задає універсальний горизонт очевидного знання. Він виступає універсальною підвалиною розуміння та інтерпретації, «сховищем» когнітивних та нормативних схем і взірців, якими звичайна людина, як правило, неусвідомлено керується в своєму повсякденному досвіді. Хабермас переосмислює таке розуміння життєвого світу, він погоджується з основними рисами життєвого світу й відмовляється від осмислення життєвого світу у «парадигмі свідомості» і референції до «когнітивного стилю». Конституюючим елементом життєвого світу в нього виступає мова як універсальний семантичний горизонт та інтуїтивні правила аргументації, відповідно до яких відбувається будь-яке взаєморозуміння і які завжди є вбудованими в структуру повсякденної комунікації. У цьому випадку структурними елементами життєвого світу одночасно з культурою стають і суспільство, й індивіди. Життєвий світ розглядається в своїх «об'єктивних», системно-функціональних характеристиках. Структура його системної об'єктивації складається з економічної, адміністративно-політичної підсистем. Повноту життєвого світу буде відтворювати взаємодія між символічною і матеріальною репродукцією.

Вісник Академії правових наук. – 2003. – № 4. – С. 13-26; *Дегтярев А.К.* Філософсько-правова концепція євразійства: бремя исторического выбора // *Філософія права.* – 2001. – № 1. – С. 67-71; *Шкляр Л.* Геополітичний вимір сучасної України: теоретичний та прикладний контексти; *Карамзіна М.* Глобалізація: місце і роль суб'єктів та об'єктів процесу; *Василенко М.* Управління соціально-економічними процесами: нові виміри в розвитку українського суспільства // *Людина і політика.* – 2003. – № 4; *Бідзюра І.* Інноваційна стратегія українських реформ; *Романюк О.* Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу // *Людина і політика.* – 2003. – № 5; *Сетух В.* Громадська думка національних меншин в Україні та національна політика // *Громадська думка і політика.* За матеріалами семінару 21-23 листопада 1997 року. – К.: Фонд «Демократичні ініціативи», 1997. – С. 22-25; *Попович М.В.* Рациональність і виміри людського буття. – К.: Сфера, 1997. – 290 с.

¹ *Зимовець Р.* Конфлікти та протести у постіндустріальному суспільстві (до питання про актуальність дослідницької парадигми Ю.Хабермаса) // *Філософська думка.* – 2001. – № 3. – С. 94.

Що дає нам таке розуміння життєвого світу для відповідей на зазначені питання? По-перше, простір у межах якого існують представники українського народу постає перед нами як цілісність, що має подвійну структуру упорядкування символічну і системно-функціональну (це не тільки простір культури, це і простір дії). По-друге, ці дві структури упорядкування є рівнозначними і порушення цієї рівнозначності веде до асиметрії життєвого світу як такого, появи певних конфліктів і негараздів. По-третє, кожна із структурних складових життєвого світу має свою логіку розвитку, що зберігає певну автономність по відношенню до цілісності. Ці висновки нададуть нам можливість зрозуміти механізм самої ідентифікації в сучасному українському суспільстві, яке ми будемо розглядати з позицій дворівневості.

Життєвий світ як цілісність, у межах якої відбувається онтологізація українців, передбачає певні механізми ідентифікації. Останні щільно узгоджені з самоідентичністю. Під самоідентичністю розуміється збереження самості явища в процесі змін форм його існування, самототожність процесу, що розвивається¹. Про самоідентичність можна говорити у двох площинах, як проблему, що не має сенсу і має виключно суб'єктивне забарвлення, за умови, що тотожність розглядається абстрактно. У такому випадку тотожність і розвиток стають несумірними. Самоідентичність набуває ознак реальності за умов, що ми розглядаємо тотожність як конкретність. Нас буде цікавити друга площина розгляду, коли самоідентичність постає як певний механізм соціокультурної ідентифікації або самоідентифікація. Ідентичність формується соціальними процесами. Вона ними породжується, підтримується, видозмінюється, перетворюється, нівелюється і в той же час сама ідентичність є своєрідною реакцією на ці процеси, а її модифікація, або крайній варіант – відсутність повинні сприйматися як сигнал перестороги щодо можливої протестної або перехідної ситуації в життєвому світі.

Аналіз цієї проблеми в такому контексті вже здійснювався філософією ХХ століття. Він призвів до виділення декількох типів таких механізмів, серед яких є «статичні» і «емансипативні» механізми ідентифікації. Так, представник франкфуртської школи Адорно розглядає здійснення цього механізму через «примус загального» під впливом «орієнтованих на ідентичність» соціальних рухів, засновник неофрейдизму Фромм як «стадний конформізм», уподібнення себе до «всіх» шляхом розчинення себе в широкому загалі. А для представників екзистенційної філософії, в особі Сартра, – це емансипована суб'єктивність, що означає постійну можливість вільного вибору індивіда.

Для українців проблема самоідентифікації ускладнюється ще тим, що вона в умовах інтеграції (прагнення України до вступу в ЄС) і водночас атомізації (ствердження незалежної державності України) з

¹ Філософський енциклопедичний словник, – К.: Абрис, 2002. – С. 562.

необхідністю повинна здійснюватися водночас у двох просторах – власної суб'єктивної ідентичності (ідентифікація себе як вільного громадянина незалежної держави) і колективної (ідентифікація себе як представника певної спільноти – нації). Іншими словами, вона постає як діалектична взаємодія одиничного і загального, на чому неодноразово наголошували представники соціології знання Т. Лукман і П. Бергер¹, характеризуючи теорії ідентичності. Історія тривалої бездержавності українців, панування тоталітарних режимів, заборона на все «українське», не створюють сприятливих умов для ідентифікації українців ні в першому, ні в другому просторах. Десятиріччя незалежного «броунівського руху» державності призвело до пасивності й байдужості українців. Вони надзвичайно втомилися від задекларованих прав і свобод, від тих змін і невизначеності, що характеризують сучасне суспільство, їм надзвичайно хочеться стабільності і визначення вектора подальшого поступу. Але рух часу не можна ні прискорити, ні зупинити і зміна реальної ситуації, вирішення конфлікту проблемної ситуації залежить виключно від самих українців і тих соціальних процесів, що супроводжуватимуть їх існування в межах життєвого світу.

Самоідентифікація сприяє формуванню національної самосвідомості, вона начебто задає можливий горизонт власного усвідомлення етнічного МІ в просторі подібних інших МІ. Складовими елементами самосвідомості виступають самопізнання, саморегулювання й емоційно-ціннісне ставлення до себе. Специфіка самосвідомості полягає в тому, що вона виражає специфіку внутрішнього світу, опосередковане відношення до зовнішнього світу через ставлення до самого себе. Особливості самосвідомості українців неодноразово були темою розмірковування сучасних дослідників: О.Забужко, І.Кресіної, В.Медведчука, А.Фартушного, А.Черненка, О.Шморгуна². Більшість дослідників наполягають на тому, що конституюючим елементом самосвідомості етносу виступає національна ідея і фіксують основні аспекти її розуміння. Так А.Фартушний виділяє такі аспекти розуміння національної ідеї в сучасній науці: онтологічний, гносеологічний, соціальний, політичний, аксіологічний, культурологічний і надає наступне його визначення: «українська національна ідея – це ієрархізована система духовних цінностей, що об'єктивно склалася в процесі етногенези й націогенези автохтонного населення Подніпров'я та Подністрів'я й котра адекватно відображає реальні умови існування цього населення, має конструктивний потенціал, творчий (а не руйнівний) характер та

¹ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М.: Медиум, 1995. – С. 279-281.

² Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1993; Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. – К., 1998; Медведчук В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення. – К., 1997; Фартушний А. Українська національна ідея як підстава державотворення. – Львів, 2002; Черненко А. Українська національна ідея. – Дніпропетровськ, 1994; Шморгун О. Україна: шлях відродження. – К., 1997.

спроєкована в майбутнє як модель суспільної організації, що спроможна і покликана забезпечити незалежній Україні належне місце в сучасній та майбутній світовій спільноті»¹. Дослідник вважає, що національна ідея виконує такі функції: етнотворчу, інтегруючу, аксіологічну, ідентифікуючу, експресивну, культуротворчу, державотворчу, футурологічну. Іншими словами, національна ідея утримує в собі всі компоненти самосвідомості та є її інтегрованим виразом.

Історія людства свідчить, що люди завжди прагнули до єдності. Спочатку це прагнення було зумовлено природно-практичними чинниками: вижити, закріпити й зберегти досвід. Способом закріплення цього прагнення стає традиція, а духовним виразом – міфологія. Процес ідентифікації на цьому етапі здійснюється на примітивному рівні «свої – чужі», «ми – не ми». Згодом прагнення набуває нової форми єдності, оскільки змінюється сама людина. Вона прагне не просто до єдності, сумативності, яка забезпечила б їй виживання в світі, єдності, у якій би вона розчинялася і ставала втіленням цієї єдності, а до єдності особистостей, де «Я і МИ, об'єднавшись, живуть у єдиному суспільному горизонті»². Така єдність втрачає виключно утилітарне призначення і свідчить перш за все про доцільну дію, що творить духовні витвори, – у найширшому розумінні культуротворче життя в межах певної історичності.

Однією з форм такої єдності виступає нація, а духовним виразом єдності – національна самосвідомість. Національна самосвідомість – це усвідомлення неповторної єдності Я і МИ свого народу в межах суспільного горизонту. Відтворення своєрідного навколишнього світу єдності, з її, власне, суб'єктивною значимістю зі всіма притаманними їй значимими реаліями, як-то історія, мова, повсякденність. Ідентифікація себе з колективом, що склався природно й протиставляє себе усім іншим таким колективам, що визначається відчуттям компліментарності й відрізняється своєрідним стереотипом поведінки, що закономірно змінюється в історичному часі. Національна самосвідомість передбачає, що об'єднувальні чинники нації – етнічні й політико-правові – збігаються і набувають цілісності.

Неповторність єдності «Я» і «МИ» нація намагається закріпити у вигляді своєрідних культурозначимих норм, що набувають сенсу загальнозначимих для кожного «Я». Концентрованим духовним виразом цієї єдності виступає національна ідея. Оскільки єдність є відтворенням навколишнього світу, а останній не є статичним, то національна самосвідомість не є виразом завершеності. Це не просто щось – це те, що визначатиме внутрішню інтенційну настанову кожного окремого «Я» в межах нації. Одиниці по відношенню до навколишнього світу «Ми». Іншими словами, національна самосвідомість не є

¹ Фартушний А. Українська національна ідея як підстава державотворення. – Львів, 2002. – С. 69.

² Гуссерль Е. Криза європейського людства // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. Хрестоматія. Навч. посібник. – К.: Вақлер, 1996. – С. 63-93.

подобизною реального стану речей у суспільному просторі, які попали в поле людського досвіду, це те, що стало значимим для людини, як особистості на ґрунті усвідомлення неповторності цього простору.

Після того, як ми окреслили поле розуміння основних понять, спробуємо повернутися до наших питань: національна ідентифікація – це минушина, не варта уваги, чи показник поступу сучасного соціуму? Чи, можливо, українці на сьогоднішній день дійсно тільки ввійшли в першу стадію етнічного ренесансу, як це стверджує пан Євтух В.¹ Повернемося до нашої дворівневої моделі розуміння життєвого світу, у якій пов'язані в єдине ціле символічна й матеріальна репродукція. Історично склалося так, що протягом свого останнього 70-річчя життєвий світ українців розвивався таким чином, що головна увага була зосереджена на матеріальній репродукції. Це призвело до того, що остання стала справляти зворотний вплив на символічну структуру життєвого світу. Принциповим з цієї точки зору є розвиток інституційної структури життєвого світу. З одного боку, інституції належать царині життєвого світу, вони невід'ємні від повсякденної комунікативної практики. З іншого ж боку, певні інституції мають привілейований стосунок. Такий стан речей призвів до надмірної інституалізації і формалізації в життєвому світі, коли функціональності і прагматичності приділялося більше уваги, ніж усвідомленню їх необхідності. Як результат цього, ми маємо розрив традицій, а іноді і їх втрату взагалі. У межах життєвого світу відбулося порушення рівноваги, що знайшла свій відбиток в асиметрії поміж «старим», «традиційним», що надавало смисли, проте не мало економічної ефективності, та «новим», «утилітарним», що вже не давало смислової орієнтації, проте значно спрощувало життя.

Зі здобуттям незалежності робиться спроба відновити рівновагу між символічною і матеріальною репродукцією, але знову виникають принаймні дві проблеми, що легко фіксуються: зміна простору існування самої української спільноти і продовження матеріальної репродукції. Соціально-політичні зміни, що відбуваються в Україні, породжують певні патології, право на приватну власність стає джерелом нерівності та відчуження на тлі конституційної рівноправності. Відбувається процес перерозподілу фактичної адміністративно-політичної влади та власності як усередині самого українського суспільства, так і в сфері міжнародних відносин (боротьба за визнання у світовому просторі Української держави). Такий стан речей виникає тоді, «...коли економічні та державні досягнення залишаються набагато нижче встановленого рівня сподівань та коли вона пошкоджує символічну репродукцію життєвого світу...»² Найбільш вразливою у

¹ Євтух В. Громадська думка національних меншин в Україні та національна політика // Громадська думка і політика. За матеріалами семінару 21-23 листопада 1997 року. – К.: Фонд «Демократичні ініціативи», 1997. – С. 23.

² Зимовець Р. Конфлікти та протести у постіндустріальному суспільстві (до питання про актуальність дослідницької парадигми Ю.Хабермаса) // Філософська думка. – 2001. – № 3. – С. 102.

цьому випадку стає знову таки символічна репродукція. Пошкодження символічної репродукції життєвого світу веде до подальшої втрати українцями: а) легітимації та відповідної системи з боку членів життєвого світу; б) мотивації щодо підтримки відповідних інституцій.

З 90-х років XX століття спостерігається зміна простору, у межах якого здійснюють свою буттєвість представники української спільноти. Ця зміна зумовлена глобалістськими тенденціями сьогодення. На сьогоднішній день говорять не про глобалізацію якоїсь окремої системи, а про глобалізацію життєвого світу. Це означає, що системна глобалізація має певну життєвоосновну передумову, а саме – глобалізацію самого життєвого світу. Глобалізація життєвого світу не тягне за собою зникнення локальних, традиційних життєвих світів. Процес глобалізації трансформує сам спосіб буття цих локальних світів. Глобалізацію життєвого світу характеризує втрата просторовості як однієї з визначальних характеристик життєвого світу (сама по собі просторовість як характеристика життєвого світу залишається, але вона дедалі більше поступається місцем гіперпростору).

Глобалістські тенденції породжені насамперед прогресом глобалізації економічної кооперації. Економічна кооперація стає децентрованою та дерегульованою. Економічні інституції розвиваються за принципом поступового зняття обмежень на рух товарів та послуг, капіталу та робочої сили (як приклад – масовий виїзд українців на роботу за кордоном). Розвиток інформаційних технологій зробив цей рух вільним від перешкод. Розвиток інформаційних технологій та засобів комунікації, урбанізація соціального життя зблизили просторові сфери життєвого світу. При цьому адміністративно-політичні системи до цього часу мають локальний характер, переважно національно-державний. Разом з тим держави опинилися фактично усунутими від контролю за цими процесами економічної глобалізації. Відбувається процес девальвації політики (зниження політичної активності українців). Національно-державні адміністративно-політичні системи починають сприймати як такі, що нездатні адекватно реагувати на виклики ситуацій. Проте таке сприйняття призводить не до революційних чи інших соціальних потрясінь, а до того, що громадяни перестають брати участь у політичному процесі, який вже розв'язав питання фундаментальних прав та свобод і який стає принаймні, на перший погляд, непотрібним для їхньої економічної активності та покращення власного життя.

Глобалізація життєвого світу сприяла тому, що сучасні інформаційні та комп'ютерні технології створили щось на зразок сцени, на якій репрезентовані всі локальні традиції та змішані всі форми традиційного знання. Це не означає зникнення горизонту традиції, у межах якого відбувається первинна ідентифікація індивідів: адже національні мови продовжують існувати. Проте ідентифікація (особливо її пізні етапи) дедалі більшою мірою стає залежною не від локальних традицій, а від таких форм трансляції життєвосвітового знання, як Інтернет та інші інформаційні технології. Індивід отримує можливості набувати не лише знання того життєвого світу, до якого він належить і з яким він

пов'язаний використанням мови, а й життєвосвітові знання інших локальних світів. У цьому контексті глобалізований життєвий світ складає таке ж безпосереднє оточення сучасної людини, як і локальний світ для її попередників. Життєвосвітовий запас знання починає формуватися не горизонтно традиції, а глобальною інформаційною мережею. Ця мережа має децентрований характер, оскільки вона фактично не контролюється національними державами і є незалежною від просторових локалізацій.

Глобалізація життєвого світу призвела до певних **негативних наслідків**, а саме: поява нових непередбачуваностей, прогресуюча втрата колективної та персональної ідентичності, прискорення швидкого знецінення будь-якого нового досвіду. Таким чином, відсутність національної самосвідомості у сучасних українців є результатом прогресуючої втрати ідентичності в глобалізованому життєвому світі.

Глобалізованому життєвому світові як «багатонаціональний децентрований мережі комунікацій» відповідає перетворення людини на функцію цієї мережі, її розпадання у такій мережі. Постмодерний «гіперпростір» немовби вже не залишає шансів для модерного ототожнення суб'єкта зі своїм оточенням, оскільки останнього у звичному розумінні вже немає. Завдяки можливостям нових комунікативних практик швидке оновлення досвіду стає чимось нормальним. Проте разом з таким оновленням зникає інтуїтивне відчуття цінності досвіду як такого та нового досвіду зокрема. На зміну власним індивідуальним переживанням, які супроводжують отримання нового досвіду, приходять його пасивно-інформаційне засвоєння.

Горова О.О. (Київ)

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ПІДЛІТКІВ

У статті досліджується етнічна ідентичність підлітків. Автор вважає, що стратегію роботи практичних психологів зі старшокласниками доцільно визначати за підбіраною та апробованою системою взаємодоповнюючих психодіагностичних методик.

У наш час, час становлення нової Української держави і важливості виховання нового покоління, здатного перейматися проблемами країни і суспільства, важливе місце посідає соціальна (до складу якої ми відносимо етнічну та релігійну ідентичність) ідентичність українських підлітків¹.

¹ Використана література: Бех І.Д. Від волі до особистості. – К.: Україна–Віта, 1995; Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Наук.-метод. зб. – К.: ІЗМК, 1998; Гидденс Э. Современность и самоидентичность // Соц. и гуманитарной науки. Отеч. и заруб. лит. Сер. // Социология. – 1994. – № 2; Европейская идентичность (сводный